

The Way God and Divine Prophets Give Hope to People in the *Noble Qur'an* and Its Educational Implications for Current Teachers¹

Zahra MoradNajfabadi¹, Kafi Mousavi²

¹ Level 4 Student, Fatemeh Al-Zahra Institute of Higher Education (S), Isfahan, Iran.

zohrehmorad1368@gmail.com

² Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Farhangian University, Yasouj, Iran

(Corresponding author). 1359abazarkafi@gmail.com

Abstract

Many verses in the *Noble Qur'an* have been revealed with a promising content and theme. God has sometimes applied these hopeful messages for prophets and the elite and sometimes they are used to give hope to common people. Using descriptive analysis and focusing on hopeful verses, the present study explores some promising ways and methods for those humans who have become hopeless and disappointed during some time periods. Since the teachers' educational and guiding mission is in line with the divine duty of the prophets, these guidelines can serve as a suitable model for the teachers who face with an infusion of disappointment to the present generation. The most important findings of the current study convey introduction to various methods of giving hope and avoidance from disappointment as applied by God based on the audiences' condition. Allah has used different ways such as direct conversation, mentioning His supporting power, good news, and assurance to give hope to his prophets. In order to make the public hopeful, He has also reiterated the defeat and success causes of former people and has promised ease and convenience after every hardship. Teachers can adopt these methods as models to recognize the root and causes of the students' fear and disappointment and by having a close relationship with them, assist them to go through this difficult stage.

Keywords: Hope, Giving Hope, Teacher, Disappointment, God, *Noble Qur'an*.

1. **Received:** 2021/11/26 ; **Revision:** 2022/01/06 ; **Accepted:** 2022/02/09

© the authors

Publisher: Teacher-Propagator Training Center of Seminaries

<http://tarbiatmotali.ismc.ir/>

چگونگی امیدبخشی خداوند و انبیاء الهی در قرآن کریم و دلالت‌های تربیتی آن برای معلمان فعلی^۱

زهره مراد نجف‌آبادی^۱، اباذر کافی موسوی^۲

^۱ طلبه سطح ۴، موسسه آموزش عالی فاطمه الزهرا(س)، اصفهان، ایران. zohrehmorad1368@gmail.com

^۲ استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، یاسوج، ایران (نویسنده مسئول).

1359abazarkafi@gmail.com

چکیده

بسیاری از آیات قرآن کریم با محتوا و مضمونی امیدبخش نازل شده‌اند. این پیام‌های امید را گاه خداوند برای پیامبران و خواص به کار گرفته و گاه روش‌هایی را برای امیدبخشی به عوام مردم ارائه داده است که گزارش آن در قرآن کریم آمده است. تحقیق حاضر، با روش توصیفی-تحلیلی و با تمرکز بر این آیات امیدبخش، در جست‌وجوی راه‌ها و روش‌های امیدبخشی به انسان‌هایی است که در یک دوره زمانی، دچار ناامیدی و یأس شده‌اند و از آنجا که رسالت تربیتی و هدایت‌گری معلمان، هم‌راستا با وظایف الهی و پیامبران الهی است؛ این راهکارها می‌تواند الگوی مناسبی برای معلمانی باشد که در مواجهه با القاء ناامیدی به نسل کنونی قرار گرفته‌اند. مهم‌ترین یافته‌های تحقیق حاضر، آشنایی با روش‌های متنوع امیدبخشی و دوری از یأس بوده که خداوند بر اساس شرایط مخاطبان خود، به کار برده است. خداوند، برای امیدبخشی به پیامبران خویش از راهکارهایی همچون گفت‌وگوی مستقیم، بیان قدرت حمایت‌گری خداوند و بشارت و اطمینان‌بخشی را برگزیده است. برای امیدبخشی به عموم مردم نیز یادآور علل شکست و موفقیت انسان‌های پیشین شده و با استفاده از الفاظ محبت‌آمیز، وعده گشایش و آسانی بعد از هر سختی را داده است. معلمان با الگوبرداری از این شیوه‌ها می‌توانند پس از شناخت ریشه و عوامل ترس و یأس دانش‌آموزان، با ایجاد ارتباط صمیمانه، آنان را در گذر از این مرحله دشوار یاری دهند.

کلیدواژه‌ها: امید، امیدبخشی، معلم، یأس، خداوند، قرآن کریم.

۱. مقدمه

انسان امروزی اگرچه در زمینه علم و صنعت به پیشرفت‌های عظیمی دست یافته است؛ اما به دلیل محدودیت‌های زندگی صنعتی و تغییر سبک زندگی، بیش از هر زمان دیگری با سختی‌ها، ناکامی‌ها و رنج‌های جسمی و روانی مواجه شده است. این سختی‌ها، در عرصه‌های گوناگون زندگی، از جمله اقتصاد، آموزش، فرهنگ، تربیت، سیاست و غیره رخ نموده است و در بسیاری از افراد به شکل‌های گوناگون از جمله عدم رضایت از زندگی، نداشتن شادی و نشاط، عدم تعامل سازنده با دیگران، تمایل به خودکشی و غیر آن، ظهور و بروز یافته است. یکی از راه‌های کاهش آلام روحی و جسمی انسان، استفاده از راه‌های امیدبخشی است. در قرآن کریم از این شیوه، در مواقعی که افراد با دشواری‌های گوناگون مواجه شده‌اند؛ به‌منظور دلگرمی و روحیه‌بخشی به آنان، بهره گرفته شده است.

در بسیاری از کتب تفسیری و نیز آثار تربیتی، امیدبخشی در قرآن، مورد بحث و بررسی قرار گرفته، اما راه و روش ارائه آن، به خوبی بیان نشده است. در حالی که امیدبخشی در قرآن، از چنان اهمیتی برخوردار است که برای تبیین آن، از شیوه‌ها و راه‌های زیبا و جذابی استفاده شده است و ازجمله اهداف تحقیق حاضر، بیان همین راه‌ها است. خدای مهربان در قرآن کریم، برحسب مخاطب خود، از راه‌های امیدبخشی گوناگون مانند گفت‌وگوی مستقیم، مقایسه قدرت خدا با قدرت کافران، بشارت و اطمینان بخشی، یادآوری حوادث و وقایع پیشین، امیدبخشی به گناهکاران با استفاده از الفاظ محبت‌آمیز و غیر آن، بهره برده است. از آنجا که سیره معلمان در تبعیت از قرآن و روش انبیاء الهی است، این روش‌ها می‌تواند الگوی مناسبی برای آنان باشد. معلمانی که با جامعه هدف بزرگی از انسان‌ها سروکار دارند که گاه دچار یأس و ناامیدی در زندگی هستند و به آینده زندگی‌شان امیدوار نیستند.

از آنجا که همه‌های فضای مجازی و رسانه‌های معاند و حتی گفتار عوام مردم بر القاء ترس و ناامیدی از آینده، تمرکز یافته و با تبلیغات منفی خود، آینده‌ای مبهم و دشوار را ترسیم می‌نمایند و در این میدان، نسل کنونی در معرض آسیب‌های جدی است؛ تا جایی که بر ایرانی بودن خود خورده می‌گیرد. بنابراین، لازم است در مقابل این رویکرد مخرب، با آگاهی‌بخشی و امیدوار نمودن آنان، مانع دلسردی‌شان شد. بر این اساس، ضرورت و اهمیت موضوع حاضر از این جهت است، که معلمان عصر حاضر، در راستای تعلیم و تربیت فراگیران، با بهره‌گیری از روش‌های امیدبخشی قرآن می‌توانند، ابتدا خود را از ناامیدی و یأس‌رهای دهند و سپس با انجام شیوه‌های امیدبخشی، فراگیران را از ترس و یأس از آینده نجات دهند.

از جمله اهداف تحقیق حاضر آن است که شیوه‌های امیدبخشی قرآن را با استناد به آیات و به‌ویژه در

قصص انبیای الهی، به عنوان اولین معلمان انسان، استخراج کرده و به صورت الگویی برای معلم عصر حاضر تبیین نماید.

روش تحقیق حاضر نیز روش توصیفی- تحلیلی است که با استناد به آیات قرآن و تحلیل آن‌ها از طریق منابع معتبر همچون روایات و تفاسیر، شیوه‌های امیدبخشی استخراج شود و به عنوان یک الگوی سالم برای معلمان معرفی شود.

۱-۱. پرسش‌های پژوهش

۱) قرآن کریم برای امیدبخشی به انسان بر چه راه‌هایی تأکید داشته است؟
 ۲) معلمان چگونه می‌توانند از این روش‌ها برای امیدبخشی به نسل کنونی، الگوسازی کنند؟
 در پاسخ به این دو سؤال و با بررسی اجمالی آیات امیدبخش قرآن، به نظر می‌رسد؛ خداوند از روش‌های متنوعی برای امیدبخشی به جامعه هدف، بهره گرفته که در ادامه به برخی از این روش‌ها، به عنوان الگو برای معلمان، اشاره خواهد شد.

۲-۱. پیشینه پژوهش

در مورد امیدبخشی، تحقیقات متعددی انجام شده است؛ که در ادامه به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود؛

قائم‌مقامی فرد (۱۳۹۸)، در پژوهشی با عنوان «راهکارهای امیدبخشی از منظر قرآن و روایات به انسان در زندگی» نشان داد که در قرآن و روایات مختلف، خدا و پیامبران و معصومان ما هرکجا که مردم دچار ناامیدی می‌شوند شروع به امیدبخشی به مردم می‌کنند تا آن‌ها را به زندگی عادی خود برگردانند و نور امید را در دلشان تابان و روحیه تلاش و کوشش را در وجود آن‌ها تقویت کنند و این، اهمیت امیدبخشی را در قرآن و روایات به خوبی نشان می‌دهد.

داودی فراهانی (۱۳۹۷) نیز، در پژوهشی با عنوان «تأثیر امیدبخشی در تکوین شخصیت نوجوانان با تأکید بر قرآن و سنت»، تأثیر امیدبخشی بر شخصیت نوجوان را از سه بُعد اعتقادی و معرفتی، بُعد بهداشت و سلامت روان و بُعد اجتماعی، با روش کتابخانه‌ای مورد بررسی قرار داده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که امید، عامل حرکت نوجوانان به سوی کمال است و کمال آنان از مسیر روی آوردن به درگاه خداوند انجام می‌شود. نوجوانان نیز در این مسیر، با توجه به امیدی که دارند، انبیاء و اولیای الهی را به عنوان الگو انتخاب می‌کنند. امید، برانگیزاننده نوجوانان به تلاش، آرامش، سلامت روان و اصلاح امور جامعه است.

شهیدی (۱۳۹۳)، نیز در پژوهشی به بررسی حقوقی تکالیف اخلاقی پزشک در بیان حقیقت، امیدبخشی و رازپوشی پرداخته است.

با توجه به بررسی منابع متعدد دیگر می‌توان گفت تاکنون، تحقیق مدونی در بیان راه‌های امیدبخشی قرآن به انسان، ارائه نشده است و جای خالی چنین پژوهشی در میان سایر پژوهش‌های قرآنی احساس می‌شود.

۲. معنانشناسی «رجاء»

واژه «رجاء» در زبان عربی، هم‌معنای واژه «امید» در زبان فارسی است. این واژه و مشتقات آن که ۲۸ مرتبه در قرآن به کار رفته است، به معنای گمان و پنداری است که اقتضای رسیدن به شادی در آن است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۴۶) و بهترین معادل فارسی این کلمه را، «امید» دانسته‌اند (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۶۱). همچنین واژه رجاء به معنای انتظار امر خیر و تمایل به آن نیز به کار رفته است (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ص ۸۴). در تحقیق حاضر مقصود از رجاء و امید، همان معانی لغوی است که برگرفته از کاربردهای قرآنی آن است.

۳. یافته‌ها

مهم‌ترین یافته‌های تحقیق حاضر، آشنایی با روش‌های متنوع امیدبخشی و دوری از یأس است که خداوند بر اساس شرایط مخاطبان خود، به کار برده است. خداوند، برای امیدبخشی به پیامبران خویش از راهکارهایی همچون گفت‌وگوی مستقیم، بیان قدرت حمایتگری خداوند، بشارت و اطمینان‌بخشی استفاده نموده است. برای امیدبخشی به عموم مردم نیز، خداوند با یادآوری علل شکست و موفقیت انسان‌های پیشین و با استفاده از الفاظ محبت‌آمیز، وعده گشایش و آسانی بعد از هر سختی را داده است. معلمان با الگوبرداری از این شیوه‌ها می‌توانند، پس از شناخت ریشه و عوامل ترس و یأس دانش‌آموزان، با ایجاد ارتباط صمیمانه، آنان را در گذر از این مرحله دشوار، یاری دهند.

۴. روش‌های امیدبخشی خداوند

راه‌های امیدبخشی خدای متعال، با توجه به نوع مخاطبان، انواع مختلفی دارد. گاهی مخاطب خداوند، یک فرد خاص بوده است؛ مانند حضرت موسی (ع)، حضرت عیسی (ع)، پیامبر اسلام (ص)، حضرت مریم (س)، آسیه (س) و افراد دیگر که خداوند برای آنان خطاب‌های مخصوصی به کار برده است؛ اما گاهی مخاطبان، گروهی از افراد هستند و خطاب به صورت عمومی وارد شده است. در ادامه

بحث، این دو گونه امیدبخشی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱-۴. امیدبخشی به افراد خاص

زیباترین و تأثیرگذارترین راه‌های امیدبخشی قرآن را می‌توان در خطاب‌های خاص آن یافت؛ که از تعداد و تنوع زیادی برخوردار است و شاید یکی از دلایل ازدیاد و تنوع آن، نوع مسئولیت مخاطبان خاص و انتظارات خداوند از آنان باشد؛ زیرا مخاطبان خاص، مأمور خدمت‌گزاری به جامعه بشریت بودند (کمالی، ۱۳۷۰، ص ۶۰۲) و در بسیاری از موارد، به آن‌ها وظایف دشوار و طاقت‌فرسایی محول می‌شده است و در راه انجام رسالت خویش، با سختی‌ها و مشقت‌های زیادی مواجه می‌شدند (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۱۰).

از سوی دیگر، خدای متعال بر ابعاد روحی آنان اشراف کامل داشت و از رنج‌های آنان آگاه بود؛ بنابراین، در امیدبخشی به مخاطبان خاص، شیوه‌هایی را اتخاذ کرد تا آنان برای انجام مسئولیت، احساس اکراه و تحکم نکنند؛ بلکه با میل و رغبت، پذیرای رسالت باشند. از آنجا که در خطاب‌های مستقیم خداوند، نوعی تشریف و تفخیم نهفته است (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۶، ص ۲۱۴)؛ پس با به‌کارگیری خطاب‌های خصوصی، آنان را مورد شرافت و فخامت قرار داد و با استفاده از این راه، آلام روحی آنان را برطرف کرد و به انجام مأموریت و هدایت بندگان امیدوار ساخت. برای توضیح بیشتر، در ادامه، برخی از خطاب‌های خصوصی قرآن کریم که باعث ایجاد امید در مخاطبان خاص شده است؛ در سه عنوان، مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت.

۱-۴-۱. گفت‌وگوی مستقیم

این نوع ارتباط که همان وحی الهی است، فقط در مورد انسان‌های خاص، امکان‌پذیر است؛ زیرا سعه وجودی و ظرفیت و گنجایش دیگران در حدی نیست که بتوانند مورد خطاب مستقیم حضرت حق قرار گیرند و تنها پیامبران (ع) هستند که چنین ظرفیت و قابلیت را دارند (جعفری، بی‌تا، ص ۸۹). در قرآن کریم، در خلال گفت‌وگوی مستقیم خدا با برخی از پیامبران (ع) جملاتی به چشم می‌خورد که نمایانگر امیدبخشی خداوند به بندگان خاص خود است و سیاق آیات، گواهی می‌دهد که این امیدبخشی در شرایطی رخ داده است که حتی نزدیک‌ترین یاران پیامبران الهی نیز از آنان بهانه‌جویی می‌کردند و تقاضای معجزه داشتند. آیات ۱۱۲ و ۱۱۳ سوره مبارکه مائده، دلالت بر این دارد که یاران حضرت عیسی (ع) با وجود معجزات فراوانی که از او دیده بودند، باز هم تقاضای مائده آسمانی کردند. حضرت عیسی (ع) ابتدا آنان را به دلیل رفتار ناپسندشان مورد سرزنش قرار داد (جعفری، بی‌تا،

ص ۳۰۹)؛ اما بنابر اصرار حواریون، از خدا درخواست مانده آسمانی کرد. خداوند نیز با پیامبر خویش مستقیماً گفت‌وگو کرده و به او امید و اطمینان داد که در چنین شرایطی که حتی حواریون نیز بهانه‌جویی می‌کنند، درخواستش را اجابت خواهد کرد و او را تنها نخواهد گذاشت؛ اما اگر یاران او بعد از آمدن معجزه، کفر بورزند، آنان را به عذاب سختی گرفتار خواهد کرد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ص ۳۳۰). گفت‌وگوی مستقیم خدا با حضرت عیسی (ع) و تصریح به اجابت درخواست او و همچنین وعده عذاب، نمایانگر حمایت کامل خداوند از حضرت عیسی (ع) و امیدوار ساختن ایشان برای تحمل سختی‌های رسالت است.

همچنین خداوند در آیات سوره ضحی، به پیامبر خاتم (ص) مژده پیروزی مسلمانان، گسترش اسلام و برچیده شده اساس شرک و بت‌پرستی را می‌دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۹۸) و از این طریق، موجبات امیدواری و خوشنودی آن حضرت را فراهم می‌آورد. آیه شریفه «وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى» (ضحی، ۵)، «و به زودی پروردگارت بخششی به تو خواهد کرد تا خشنود شوی»، یکی از امیدوار کننده‌ترین آیات قرآن است؛ زیرا خداوند در سراسر قرآن کریم، به هیچ‌یک از بندگان خود، چنین وعده‌ای به صورت مطلق نداده و فقط نظیر چنین وعده‌ای را به برخی بندگان در بهشت داده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ص ۲۶۷-۲۶۸). مرور بعضی از شأن نزول‌هایی که برای این آیه ذکر شده به‌خوبی نشان می‌دهد که پیامبر (ص) نه تنها خود، در راه اعتلای اسلام سختی‌های زیادی متحمل شدند؛ بلکه خانواده ایشان و از جمله دختر بزرگوارشان حضرت فاطمه (س) نیز، با رنج‌های فراوانی مواجه شدند. پیامبر (ص) با دیدن مشقت‌های فرزندشان، ناراحت می‌شدند و تنها با تلاوت این آیه از قرآن کریم، به خود و فرزندشان امید تحقق وعده‌های حق را می‌دادند و می‌فرمودند: «تلخی دنیا را در برابر شیرینی آخرت تحمل کن، چرا که خداوند به من فرموده است: پروردگارت آن قدر به تو می‌بخشد که راضی شوی» (طبرسی، ۱۳۷۰، ص ۲۳۵).

از سوی دیگر، گفتگوی مستقیم با معبود، موجبات التذاذ روحی انبیاء (ع) را فراهم می‌ساخت و امیدی دوباره در کالبد آنان به وجود می‌آورد. آیات آغازین سوره مبارکه طه نمایانگر همین حقیقت است. حضرت موسی (ع) با شنیدن ندای روح پرور «إِنِّي أَنَا رَبُّكَ» (طه، ۱۲) (به یقین این منم پروردگار تو) هیجان‌زده شد و لذت غیرقابل وصفی سرتاپایش را احاطه کرد و پس از شنیدن پیام خدا، پذیرای مسئولیت سنگین رسالت شد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۱۶۸-۱۷۱). سرگذشت حضرت موسی (ع) و مبارزات او علیه فرعون، مشخص می‌کند که او در این راه با خطرات و سختی‌های فراوانی مواجه شده است (بیومی مهران و همکاران، ۱۳۸۳، ص ۱۷۷)؛ اما خدای متعال نیز از تمام این شرایط آگاه بود و با

شیوه گفت‌وگوی مستقیم، با بنده خود سخن گفت.

گفت‌وگوی مستقیم وجود با عظمتی مانند خدای متعال، با شخصیتی زمینی، مانند حضرت موسی (ع) علاوه بر القای حس اعتماد خدا به او، احساس قابل بودن و لیاقت اعطای رسالت را در وی ایجاد کرد (طیب، ۱۳۷۸، ص ۳۳) و او را به پذیرش مسئولیت و هدایت قوم خویش امیدوار ساخت. شاید اگر امیدبخشی خداوند به حضرت موسی (ع) به روش گفت‌وگوی با واسطه و توسط فرشته صورت گرفته بود؛ چنین اثرات ارزشمندی بر روح و روان حضرت موسی (ع) ایجاد نمی‌کرد و او را آن‌گونه که لازم و شایسته بود، به هدایت و نجات بنی اسرائیل امیدوار نمی‌ساخت.

این روش ساده را می‌توان در ساختار نظام آموزشی به صورت پلکانی و از بالا به پایین اجرا نمود، به این صورت که افرادی که در رأس ساختار آموزشی هستند، (مدیران) باید با گفتارهای حمایت‌گراانه خود، به زیرمجموعه آموزشی (معلمان) این اطمینان را بدهند که حمایت‌های مادی و معنوی مکفی از عملکرد مثبت‌شان صورت خواهد گرفت. لازمه تحقق این امر، وجود نظام دقیق ارزش‌سنجی رفتار معلمان است؛ تا مطابق میزان عملکرد مثبت هر معلم، پاداش و حمایت‌های مادی و معنوی متناسب انجام شود. هرچند در ساختار آموزشی اسلامی، یک معلم دین‌دار، خود را در محضر خداوند می‌داند و سعی در تحصیل رضایت او دارد؛ ولی این مسئله، تضادی با قدرشناسی و حمایت‌گری مدیران از معلمان تلاشگر ندارد.

از سویی دیگر، معلمان نیز می‌توانند بر اساس همین الگوی الهی، با تشویق‌های گفتاری و مستقیم از تلاش و زحمات فراگیران، آنان را مصمم و امیدوار به تلاشی مضاعف نمایند. گفتگوهای خصوصی کوتاه معلمان با شاگردان، بهترین روشی است که باعث رهایی آنان از ترس و اضطراب‌های نهان‌شان خواهد شد. در این گفتگوی کوتاه دو نفره، معلم می‌تواند استعدادها و توانایی‌های فردی شاگرد را بیان کند و او را بر ادامه تلاش مصمم‌تر نماید.

۴-۱-۲. یادآوری قدرت حمایتگری خداوند

در تاریخ اسلام، موارد بسیاری را می‌توان یافت که مسلمانان، برخلاف وظیفه خود، از دستور پیامبر اسلام (ص) سرپیچی کرده و موجبات تکدر خاطر ایشان را فراهم نمودند. از جمله این موارد، می‌توان به جریانی اشاره کرد که مسلمانان به جهاد در راه خدا، امر شده بودند؛ اما از دستور خدا و پیامبر (ص) امتناع ورزیدند و موجب ناراحتی ایشان شدند (طوسی، بی‌تا، ص ۲۷۵). در این هنگام، خداوند به پیامبر (ص) دستور داد که خودش به‌تنهایی به جهاد برود، حتی اگر هیچ کس او را یاری نکند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۳۴). آیه ۸۴ سوره نساء به پیامبر می‌فرماید: «تو فقط به وظایف و اعمال خودت

مکلف می‌باشی و مؤمنان را هم به جنگ با دشمن برانگیز و تشویق کن؛ امید است خدا آسیب و گزند کافران را بازدارد؛ و خداست که صولت و قدرتش شدیدتر است». در این آیه، خداوند برای امیدبخشی به پیامبر (ص)، بر قدرت عظیم خود تأکید نموده تا به پیامبرش این اطمینان را بدهد که همه چیز تحت سیطره او است و پیامبرش را در هر شرایطی یاری خواهد کرد. بیان قدرت عظیم و لایتناهی خداوند، جرئت مقابله با کفار را در دل پیامبر (ص) زنده کرد و امید پیروزی و غلبه بر دشمن را در وی شدت بخشید و انگیزه برای رفتن به میدان نبرد و حضور در عرصه جهاد را دوچندان کرد.

معلمان عصر کنونی با الگوگیری از همین روش قرآنی می‌توانند، ضمن برشمردن امکانات، توانایی‌ها و استعدادهای فراگیران، به آنان این اطمینان را بدهند که با بهره‌برداری از همین امکانات و با تکیه بر قدرت و استعداد لایتناهی که خداوند در همه انسان‌ها قرار داده، می‌توانند بر تمامی مشکلات مسیر زندگی پیروز شوند. یادآوری نیروهای عظیم معنوی و تشویق فراگیران به معنویت‌گرایی و باورهای عمیق دینی، این امکان را به دانش‌آموز می‌دهد که در جایی که از همه اسباب مادی ناامید گشت، بداند نیروی قدرتمند الهی، همواره در کنار اوست و با توکل بر یاری پروردگار و با اراده‌ای جدی می‌تواند، از ترس‌ها و ناامیدی‌ها رهایی یابد. بیان نمونه‌هایی از دانشمندان و انسان‌های موفق که توانسته‌اند با توکل بر خداوند و یاد نعمت‌های لایتناهی الهی بر ترس‌ها و ناامیدی‌ها غلبه کنند، بهترین روش برای تصویرگری این الگو است.

۴-۱-۳. بشارت و اطمینان‌بخشی

با بررسی برخی آیات قرآن، این مطلب به دست می‌آید که خطاب‌های مستقیم خداوند، فقط مخصوص پیامبران (ع) و در قالب وحی نیست؛ بلکه در مواردی خداوند با زنان شایسته، در قالب الهام و یا خطاب مستقیم، سخن گفته است (عبداللهی، ۱۳۸۵، ص ۱۱۳)؛ چون زنان نیز از جانب خداوند، مأموریت‌هایی یافته‌اند و برای انجام آن، با بحران‌های روحی و عاطفی مواجه بوده‌اند. این مسئله از دو جهت قابل بررسی است؛ یکی از جهت عواطف و احساسات قوی زنان نسبت به مردان (معرفت و همکاران، ۱۳۷۹، ص ۲۲۹) و دیگری از جهت ناگواری‌های آنان در راه انجام مأموریت (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۳۲). برای نمونه، خداوند با مادر حضرت موسی (ع) (امینی، ۱۳۸۲، ص ۳۷) و نیز حضرت مریم (س)، در قالب الهام سخن گفت و مأموریت‌های آنان را ابلاغ کرد (نوری‌زاد، بی‌تا، ص ۱۳۸۷).

خداوند به مادر حضرت موسی (ع) الهام کرد که برای نجات فرزندش او را به نیل بیندازد؛ اما از

طرفی به عواطف و احساسات مادرانه او نیز کاملاً آگاه بود و می دانست که جدا کردن کودک تا چه حد برای او دشوار است. به‌ویژه آنکه قرار بود این کودک به کاخ فرعون، فرستاده شود و معلوم نبود چه سرنوشتی در انتظار او است؛ اما خداوند با مادر حضرت موسی (ع) با خطاب مستقیم، سخن گفت و با ملاطفت فراوان، غم و اندوه را از وی زدود و او را امیدوار ساخت که فرزندش را به او باز خواهد گرداند و بشارت داد که او را به پیامبری خود برمی‌گزیند (ابن عاشور، بی تا، ص ۱۷).

همچنین آیات ۲۲ و ۲۳ سوره مبارکه مریم، به‌خوبی نشان می‌دهد که او در راه انجام مأموریت خویش تا چه اندازه با نگرانی، ترس و وحشت مواجه بوده است؛ تا جایی که به دلیل شرایط دشوار، آرزوی مرگ خود را کرد. وحشت از اتهام، ترس از سرزنش قوم، نگرانی از لکه‌دار شدن شرافت خاندان پاک خود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ص ۵۶) و ناراحتی‌های ناشی از وضع حمل، گوشه‌ای از بحران‌های روحی و عاطفی حضرت مریم (س) بود. در چنین شرایطی، خداوند برای تسلی خاطر حضرت مریم (س)، سخنان و جملاتی را برای صحبت کردن با او انتخاب کرد که نشانگر لطف و مهربانی خداوند باشد و بشارت و اطمینان داد که خدای مهربان در سخت‌ترین شرایط، به تسکین آلام روحی او می‌پردازد. به همین خاطر، او را دعوت به خوردن رطب تازه‌ای می‌کند که از درخت نخلی خشکیده روییده است، تا شاید با مشاهده نشانه‌های رحمت الهی، به اطمینان قلبی برسد و از عنایتی که به او شده است خرسند باشد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ص ۵۷). از سوی دیگر، خرمای تازه و آب را دو معجزه برای اثبات پاک‌دامنی او قرار داد (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ص ۱۳). سپس فرزندش را به سخن درآورد، تا در دفاع از مادر خویش برآید و موجبات امیدواری و اطمینان قلبی او را فراهم آورد (سید قطب، ۱۴۱۲ق، ص ۲۳۰۷).

محیط مدرسه و به‌خصوص محیط کلاسی، درواقع، جامعه کوچکی از افرادی است، که نگاه عمیق و صحیحی نسبت به آینده ندارند و در بسیاری موارد، از آینده خود ترس و واهمه دارند. این ترس و ابهام دانش‌آموزان، ریشه‌های مختلف فردی، خانوادگی، اجتماعی، روانی، فرهنگی، جسمی یا ترکیبی از برخی از آن‌ها را دارد. همین امر سبب ترک تحصیل، غیبت از کلاس، اندوه و افسردگی دانش‌آموزان، عدم رضایت و عدم رغبت به درس و یادگیری است. برای رفع این مشکل لازم است، مدیران و معلمان بر اساس همین شیوه قرآنی عمل نمایند. بدین‌صورت که ابتدا با کمک مدیر و مشاوران و به‌خصوص اولیاء، ریشه‌های این مشکلات را درک کرده و سپس، با رفع موانع احتمالی سعی کنند اعتماد او را جلب نمایند. ارائه شواهد و ادله منطقی، بهترین گزینه‌ها برای ایجاد این اعتماد است. در پایان، همان‌گونه که خداوند به مادر موسی و مادر عیسی بشارت‌هایی داد، لازم است برای ایجاد دلگرمی و تشدید

امیدواری، به دانش آموزان بشارت‌هایی قابل قبول بدهیم، تا انگیزه کافی برای برون‌رفت از آن مشکل در او ایجاد شود. این امر باید پس از برقرار ارتباطی دوستانه و ایجاد صمیمیت انجام گیرد، تا بشارت و امید در قلب و باور دانش‌آموز به‌خوبی نقش بندد.

۴-۲. امیدبخشی عمومی

نوع دیگری از خطاب‌های خداوند، خطاب‌های عام هستند؛ یعنی خطاب آیه متوجه شخص خاصی نیست و یا با الفاظ مخصوص، مانند «یا أَيُّهَا الرَّسُولُ»، «یا مَرْيَمُ»، «یا مُوسَى» و غیر آن، شروع نشده است. بلکه عموم افراد، مورد نظر خداوند هستند؛ هرچند که شاید افراد خاص نیز در این عمومیت قرار گیرند (سیوطی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۱). این مطلب را در چهار عنوان، مورد بررسی قرار خواهیم داد:

۴-۲-۱. یادآوری عوامل شکست و یا موفقیت انسان‌های گذشته

داستان‌هایی که خدای مهربان از سرگذشت اقوام مختلف بیان می‌کند؛ علاوه بر اینکه به مخاطبان، پند و اندرز می‌دهد، با یادآوری گوشه‌هایی از مصائب و شداید اقوام پیشین، موجبات امیدواری سایر افراد را فراهم می‌کند و اطمینان می‌دهد که یاری و نصرت او به‌زودی به آنان خواهد رسید (طوسی، بی‌تا، ص ۱۹۹). خداوند در آیه ۲۱۴ سوره بقره، برای تسلی روحی بندگان بیان می‌کند که در طول تاریخ، سختی‌ها و دشواری‌ها برای اقوام و ملل گوناگون، اتفاق افتاده است و تنها شما نیستید که در راه خدا، دچار بلا و مصیبت شده‌اید و باید برای دستیابی به بهشت، به استقبال مشکلات بروید (بقره، ۲۱۴) و این یک سنت الهی است که در میان همه اقوام جاری است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۱۰۲).

همچنین خداوند، برای انگیزه دادن به مسلمانان و امیدوار ساختن آنان به غلبه و پیروزی بر دشمن (انفال، ۲۶)، حوادث و وقایعی را یادآوری می‌کند تا به آن‌ها نشان دهد که پیش از اسلام، در میان قریش گرفتار بودند و می‌ترسیدند که حتی از مکه خارج شوند (حقی بروسوی، بی‌تا، ص ۳۳۴) و مخفیانه ایمان می‌آوردند و از اینکه در میان قوم، ایمان خود را نشان دهند، هراس داشتند؛ اما با پذیرفتن دعوت حق، خدای مهربان، آنان را در مدینه مأوا داد و در برابر کفار یاری کرد و آنان را از غنائم بهره‌مند ساخت (قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ص ۳۱۹). همچنین در آیه ۱۲۳ سوره مبارکه آل عمران، یادآوری می‌کند که مسلمانان، از نظر قدرت نظامی ضعیف بودند (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ص ۱۵۱)؛ ولی خواست و اراده خداوند بر آن شد که آنان را قدرت ببخشد و جرئت و جسارت یورش بر دشمنان را به آنان عطا کرد، تا درنهایت پیروز شدند (زحیلی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۱۶).

خدای سبحان، در سوره مبارکه آل عمران، در آیات ۱۲۴ تا ۱۲۶، امدادهای غیبی خود را یادآوری می‌کند. این امدادها در جنگ بدر و به‌منظور یاری مسلمانان و به‌صورت نزول سه هزار فرشته بود. هرچند ماهیت امداد فرشتگان، چندان معلوم نیست (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ص ۱۵۱-۱۵۲)؛ اما این مژده را می‌دهد که اگر در مسیر حق باشند، هنگام سختی و دشواری‌ها، امدادهای غیبی خداوند نیز برای آنها ارسال می‌شود؛ بنابراین، اخلاص در نیت و عملکرد صحیح و اصولی مؤمنان راه خدا، زمینه نزول امدادهای غیبی را فراهم می‌آورد و روشن است که هر چه این علل و زمینه‌ها قوی‌تر و آماده‌تر باشد، کمک‌های غیبی نیز وسیع‌تر و کارآمدتر خواهد بود (مرکز تحقیقات اسلامی، معاونت متون آموزشی و کمک آموزشی، بی‌تا، ص ۱۰۳) و به دنبال آن، امیدواری بندگان به دستگیری خداوند، در لحظات سخت زندگی نیز بیشتر خواهد شد.

بسیاری از دانش‌آموزان در طول دوران تحصیل خود، دچار یاس و ناامیدی شدیدی می‌شوند و خود را ناچار از پذیرش شکست می‌بینند. در این مرحله لازم است بر اساس همین روش قرآنی، انگیزه‌ای نو در دانش‌آموزان ایجاد نمود. به این صورت که زندگی‌نامه یا خاطرات افراد بزرگ را برایشان بازگو کرد تا با مسیر پرپیچ و خمی که آنان پیموده‌اند، آشنا شوند. بیوگرافی یک فرد موفق، داستان سعی، تلاش‌ها و مصائبی است که او در مسیر زندگی پشت سر گذاشته است. دانستن اینکه آدم‌های موفق چگونه توانسته‌اند از بحران‌ها و شرایط دشوار گذر کنند و چگونه مسیر موفقیت را با عزم و اراده‌ای قوی پیموده‌اند، برای دانش‌آموزان بسیار تأثیرگذار و جذاب است. مطالعه و شنیدن زندگی‌نامه این افراد باعث می‌شود بفهمند، که آن‌ها نیز مهارت‌های مشابه و چه‌بسا بهتر از آن فرد دارند؛ ولی نمی‌دانند چطور از آن استفاده کنند. در حقیقت، این کار موجب شناخت استعداد و توانایی‌ها و در نتیجه، ایجاد اعتماد به نفس و امیدواری به تلاش، برای رسیدن به هدف می‌شود. این افراد موفق می‌توانند بازرگان، نویسنده، هنرمند، شاعر، سیاستمدار، سرباز، بازیگر، وکیل، مخترع، دانشمند، مهندس، پزشک، پرستار، معلم و یا صاحب هر حرفه دیگری باشد؛ ولی آنچه که در انتخاب هر یک از این افراد، مهم است این است که موانع و شکست‌های مسیر را به‌خوبی بیان کرده باشند و مطابق با هدف و شرایط فعلی فراگیران باشد. معلمان با آگاهی از این موضوع، می‌توانند متناسب با شرایط و استعدادها هر یک از دانش‌آموزان، الگو و زندگی‌نامه یکی از این افراد موفق را معرفی کند.

۴-۲-۲. امیدبخشی با استفاده از الفاظ محبت‌آمیز

خداوند بخشایشگر در آیات قرآن کریم، برای امیدبخشی به بندگان گناهکار، از الفاظ محبت‌آمیز

استفاده می‌کند؛ زیرا محبت، باعث امیدواری آنان، نسبت به پذیرش توبه می‌گردد (انصاریان، بی‌تا، ص ۵۴). برخی مفسران، با استناد به روایات، گفته‌اند که آیه «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ» (زمر، ۵۳)، «بگو: ای بندگان من که با ارتکاب گناه بر خود زیان کار بوده‌اید! از رحمت خدا نومید نشوید، یقیناً خدا همه گناهان را می‌آمرزد؛ زیرا او بسیار آمرزنده و مهربان است»، امیدبخش‌ترین آیه قرآن است (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ص ۳۶۱). مفسران برای این آیه، اسباب نزول‌های گوناگونی ذکر کرده و گفته‌اند؛ عده‌ای از مسلمانان به دلیل شکنجه‌های مشرکان از اسلام بازگشتند و هیچ‌کس امید بخشش و قبول توبه آنان را نداشت. سپس این آیه نازل شد و آنان دوباره به اسلام مشرف شدند (واحدی نیشابوری، ۱۳۸۳، ص ۱۹۵). واضح است که چنین افرادی، نیاز به امید فراوان داشتند، تا تشویق شده و دوباره به اسلام بازگردند.

الفاظ و عبارات محبت‌آمیزی که در این آیه به‌کار رفته است زمینه‌های خوشحالی و امیدواری را برای گناه‌کاران فراهم کرد و آنان را نسبت به انجام توبه، مشتاق و برای پذیرش آن، امیدوار ساخت. لفظ «یا عِبَادِی» محبت‌آمیزترین سخن خداوند، نسبت به بندگان گناه‌کار (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۴۲۳-۴۲۲) است؛ زیرا خدای مهربان با این تعبیر، حتی گناه‌کاران را به‌عنوان عباد خود خطاب می‌کند. عبارت «عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ» نیز سخن محبت‌آمیز دیگری است که در مورد آنان به‌کار رفته است؛ زیرا خداوند مهربان مانند پدری دلسوز بیان می‌کند که گناهانی که مرتکب شدند، منجر به زیان خودشان شده است. در پایان آیه نیز، بر رحمت و مغفرت خود، تأکید می‌کند، تا بندگان گناه‌کار با یادآوری رحمت الهی، ناامید نشوند و از گناهان خود توبه کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۴۹۹-۵۰۰).

معلم‌ان می‌توانند همین الگوی رفتاری را در مواجهه با اشتباهات و خطای دانش‌آموزان به‌کار گیرند. این‌گونه که معلم‌ان باید بدانند هیچ دانش‌آموزی خالی از خطا نیست و اشتباهات دانش‌آموزان را نباید به چشم اموری ممنوعه دید و حتی پس از گوشزد کردن خطا، باز هم احتمال تکرار اشتباه وجود دارد. بر این اساس، زمانی که دانش‌آموزی سهواً یا عمداً مرتکب خطایی شد، معلم به او فرصت جبران داده و سعی کند با لحنی آرام و مشفقانه و متناسب با سن و فهم فراگیر، او را نسبت به تبعات اشتباهش آگاه نماید و او را نسبت به جبران خطایش امیدوار کند.

۴-۲-۳. وعده گشایش و آسانی بعد از سختی

وعده گشایش بعد از هر سختی از وعده‌های حتمی و یکی از سنت‌های الهی است؛ که در آیات متعددی بر آن تصریح شده و داستان‌های فراوانی در تفهیم و باورپذیری آن آمده است. حتی در سوره

شرح دو بار بر این مطلب تصریح شده که هر سختی به همراه راحتی و آسانی قرار گرفته است. خداوند با توجه به شرایط اقتصادی مسلمانان و آسیب‌پذیری برخی زنان، الفاظ و عباراتی را به کار می‌برد تا نشان دهد، به شرایط دشوار مالی آن‌ها کاملاً آگاه است و آنان را امیدوار می‌کند که وضعیت کنونی، دوام و استمرار ندارد و به‌زودی از پیچ و خم مشکلات رهایی می‌یابند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۲۳، ۲۳۵). برای مثال، در آیه ۷ سوره مبارکه طلاق، پس از بیان احکام پرداخت نفقه، بشارت داده که اگرچه سختی‌های روزگار امری اجتناب‌ناپذیر است؛ اما بعد از آن، حتماً آسانی و گشایش خواهد بود (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ص ۵۶۴). همچنین خداوند در آیه ۱۳۰ سوره نساء، به زنان، امید می‌دهد که اگر آن‌ها را طلاق دادند، دچار اضطراب و نگرانی نشوند و غم نخورند؛ زیرا خداوند آن‌ها را بی‌نیاز و یاری خواهد کرد (جعفری، بی‌تا، ص ۵۸۰). همچنین بشارت داد، که چه‌بسا همسر و زندگی بهتر از سابق به آن‌ها عطا کند (حوی، ۱۴۲۴ق، ص ۱۱۹۵). این دل‌داری، سبب تقویت روحی زنان (جعفری، بی‌تا، ص ۵۸۰) و امیدوار شدن آنان به زندگی و تحمل ناگواری‌های آن شد.

القاء این باور توسط معلمان به فراگیران، می‌تواند آنان را در ادامه مسیرهای دشوار مصمم‌تر کند؛ تا آنان، با امید رسیدن به رهایی و آسانی، به تلاش‌شان ادامه دهند. این انگاره را می‌توان از سنین کودکی با بیان مثال‌ها و داستان‌هایی ساده به ذهن دانش‌آموزان القاء نمود و از آنان بخواهیم همواره در بالا رفتن کوه به سرازیری پس از آن فکر کنند و بدانند با طلوع نور خورشید، تاریکی‌ها و ظلمات از بین خواهند رفت.

۴-۲-۴. ارائه راهکارهای عملی برای رفع ناامیدی مؤمنان

قرآن کریم، برای امیدبخشی به مؤمنان به سخن‌های امیدبخش اکتفاء ننموده، بلکه با درک صحیح از دغدغه‌های زندگی آنان، اوضاع اقتصادی را مورد توجه قرار داده و راهکارهایی را برای رفع این مشکلات ارائه داده است و از این طریق، سعی در حمایت و امیدوار ساختن آنان دارد. دستورات خداوند مبنی بر پرداخت خمس و تقسیم غنائم جنگی (انفال، ۴۱)، تبیین موارد مصرف فیء (حشر، ۷)، پرداخت زکات (توبه، ۶۰) و غیر آن، از جمله موارد توجه خداوند به نیازهای اقتصادی مؤمنان و یک روش خاص برای امیدبخشی به آنان است. برای نمونه در آیه ۲۷۳ سوره مبارکه بقره، تمامی دستورالعمل‌های خداوند برای انفاق و دستگیری‌های مالی از مجاهدان، در راستای حمایت‌های مادی و معنوی از آنان و کاستن مشقت‌ها و ناگواری‌های این راه پرخطر و پرافتخار است. به آنان امید می‌بخشد که اگر در راه جهاد و مقابله با کفار، از تأمین مخارج زندگی خود، بازماندند، برای آنان به شیوه‌ای دیگر، جبران خواهد کرد؛ تا مؤمنان، با امیدواری و آسودگی خاطر، به جهاد در راه خدا مشغول باشند.

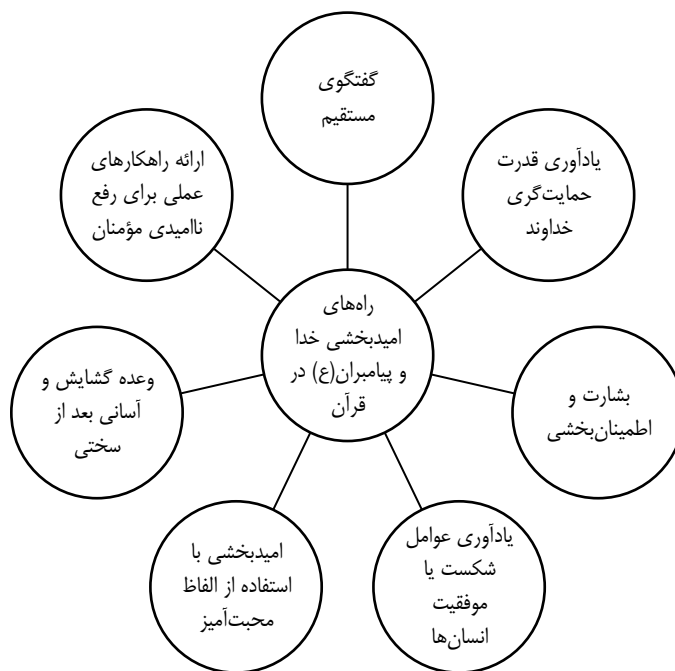
مجموعه کادر مدرسه، اعم از مدیر، معاون، مشاور و معلمان، با کمک اولیاء دانش‌آموزان، باید ضمن شناخت عوامل کاهش انگیزه و دلسردی دانش‌آموزان، در پی ارائه راهکارهای عملی در این زمینه باشند. برای نمونه، برگزاری اردوهای علمی، یا برگزاری کارگاه‌های آموزشی با محوریت موضوعاتی همچون، روش مقابله با استرس و نگرانی، همچنین دعوت از افراد موفق و تأثیرگذار، تغییر محیط آموزشی و کارهای متنوع دیگر، از راهکارهای عملی است، که می‌تواند بر افزایش امیدواری و ایجاد انگیزه دانش‌آموزان بسیار مؤثر باشد.

۵. نتیجه‌گیری

این تحقیق با هدف شناخت راهکارها و روش‌های امیدبخشی خداوند در قرآن انجام گرفت؛ تا با بهره‌گیری از آن، راهکارهایی برای امیدبخشی معلمان به دانش‌آموزان نسل کنونی فراهم آید. خداوند در قرآن کریم از روش‌های متنوعی برای امیدبخشی به انسان‌های خاص و عموم افراد بهره گرفته است. اگر فرد خاصی همچون یکی از پیامبران الهی در معرض بیم و ناامیدی قرار می‌گرفت، گاه با او به‌صورت مستقیم گفت‌وگو می‌نمود و با تأکید بر عظمت قدرت خویش، به آنان دل‌داری می‌داد تا در ادامه مسیر مصمم‌تر باشند. در مواردی که مخاطب خداوند در اوج ناامیدی قرار می‌گیرد، تا جایی که آرزوی مرگ می‌کند، با نشان دادن عظمت خویش، او را متوجه عظمت قدرت خداوند می‌نماید؛ چنانچه رطب تازه را از درخت خرما خشکیده می‌رویند، تا مادر حضرت عیسی را امیدوار به استمرار لطف الهی نماید؛ یا بشارت‌هایی به مادر حضرت موسی می‌دهد، تا او را از رنج و ترس‌هایی دهد.

خداوند در مواردی که عموم مردم دچار ترس و بیم شده‌اند، از روش‌های متعدد دیگری بهره برده است. گاه با بیان سرگذشت پیشینیان و تبیین علت شکست و پیروزی‌شان، مخاطبان را متوجه نوع رفتارشان نموده است؛ گاهی نیز با الفاظی سرشار از محبت و امید، به آنان بشارت می‌دهد و بر سنت آسانی بعد از هر سختی تأکید دارد. در بسیاری از موارد نیز، با شناسایی عوامل ترس و بیم، سعی در برطرف کردن این عوامل دارد.

از آنجا که معلمان، ادامه‌دهندگان مسیر تربیتی انبیاء الهی هستند، با مواجهه با شرایط نامطلوب و ناامیدی مردمان جامعه می‌توانند، از این روش‌ها الگوبرداری نموده و آنان را دعوت به حرکت و تلاش کنند. این‌گونه رفتارها، بهترین الگو و روش هستند برای معلمانی که با نسل کنونی، مواجه شده‌اند؛ نسلی که در معرض تبلیغات منفی داخلی و خارجی قرار گرفته و به‌شدت نسبت به آینده مبهم خویش، بیمناک است.

نمودار ۱- راه‌های امیدبخشی خدا و پیامبران (ع) در قرآن

— منابع —

قرآن کریم.

- ابن عاشور، محمد بن طاهر (بی تا). *التحریر و التنویر*. بیروت: موسسه التاریخ.
- امینی، عبدالله (۱۳۸۲). *مصحف فاطمی: پژوهشی در مصحف حضرت فاطمه (س)*. قم: دلیل ما.
- انصاریان، حسین (بی تا). *تفسیر حکیم*. قم: دارالعرفان.
- بیومی مهران، محمد؛ راست گو، محمد (۱۳۸۳). *بررسی تاریخی قصص قرآن*. تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- جعفری، یعقوب (بی تا). *تفسیر کوثر*. قم: هجرت.
- حسینی همدانی، محمد (۱۴۰۴ق). *انوار درخشان در تفسیر قرآن*. تهران: بی جا.
- حقی بروسوی، اسماعیل (بی تا). *تفسیر روح البیان*. بیروت: دارالفکر.
- حوی، سعید (۱۴۲۴ق). *الاساس فی التفسیر*. قاهره: دارالسلام.
- داوودی فراهانی، طیب (۱۳۹۷). *تأثیر امیدبخشی در تکوین شخصیت نوجوانان با تأکید بر قرآن و سنت*. قم: پردیس آیت الله طالقانی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات ألفاظ القرآن*. بیروت: دارالقلم.
- زحیلی، وهبة بن مصطفى (۱۴۱۸ق). *التفسیر المنیر فی العقیة و الشریعة و المنهج*. بیروت؛ دمشق: دارالفکر المعاصر.
- زمخشری، محمود (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*. بیروت: دارالکتاب العربی.
- سید قطب، ابراهیم (۱۴۱۲ق). *فی ظلال القرآن*. بیروت — قاهره: دارالشروق.
- سیوطی، جلال الدین (۱۳۸۰). *ترجمه الاتقان فی علوم القرآن*. مهدی حائری قزوینی. تهران: امیرکبیر.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۰۴ق). *الدر المنثور فی تفسیر المأثور*. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- شهیدی، زهرا (۱۳۹۳). *بررسی حقوقی تکالیف اخلاقی پزشک در بیان حقیقت، امیدبخشی و رازپوشی*. دانشگاه فردوسی مشهد.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی، جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبرسی، حسن (۱۳۷۰). *مکارم الأخلاق*. قم: شریف رضی.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طیب، عبدالحسین (۱۳۷۸). *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: انتشارات اسلام، چاپ دوم.
- عبداللهی، محمود (۱۳۸۵). *وحی در قرآن*. قم: بوستان کتاب.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- قائم مقامی فرد، فاطمه سادات (۱۳۹۸). *راهکارهای امیدبخشی از منظر قرآن و روایات به انسان در زندگی*. قم: دانشگاه پیام نور.
- قرشی، علی اکبر (۱۳۷۱). *قاموس قرآن*. تهران: دارالکتب اسلامیة.
- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا (۱۳۶۸). *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.

- کمالی، علی (۱۳۷۰). شناخت قرآن. تهران: اسوه.
- مرکز تحقیقات اسلامی، معاونت متون آموزشی و کمک آموزشی (بی تا). جهاد در قرآن. تهران: مرکز تحقیقات سپاه.
- مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ق). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. بیروت: دارالکتب العلمیه؛ مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.
- معرفت، محمدهادی؛ خیاط، نصیری (۱۳۷۹). تفسیر و مفسران. قم: مؤسسه فرهنگی التمهید.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ق). تفسیر الکاشف. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- نوری زاد، صمد (بی تا). آن سوی آیها، نگرشی بر اعجازهای پزشکی قرآن. قم: آیت عشق.
- واحدی نیشابوری، علی بن احمد (۱۳۸۳). اسباب النزول. علیرضا ذکاوتی قراقرلو. تهران: نشر نی.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۸۶). تفسیر راهنما. قم: بوستان کتاب.